

НЕГАТИВНЕ ОБЕРНЕННЯ ДІАЛЕКТИКИ В СУТІ КРИЗИ

І.А.Муратова

доцент кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядається проблема негативного обернення діалектики в умовах сучасної кризи людства. Дане питання розглядається з точки зору відношення релятивізму до діалектики, філософії до науки.

Ключові слова: криза, діалектика, релятивізм, негативне обернення, основа.

Актуальність осмислення кризи людства та пошуки її подолання є сьогодні настільки очевидною, що книги, присвячені даній темі, в ХХ ст. стали вже міжнародними і світовими бестселерами. Теперішня поточна фінансово-економічна криза, яка активно обговорюється в ЗМІ і є постійною темою політичних і аналітичних оглядів, яка увійшла навіть в буденний ужиток пересічних громадян і стала для них плохую новиною, змусивши навіть здоровий глузд зважати на себе, – ця криза є лише загостренням і поглибленням тої радикальної, яка вже більше століття годує інтелектуалів в усьому світі, надаючи невичерпний матеріал для видання їх роздумів і сентенцій. Криза наук як вираз радикальної життєвої кризи людства розглядалася ще Е.Гуссерлем. В своїх роботах «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія», «Криза європейського людства» він не лише констатував кризу європейських наук і в цілому культури, а дійшов висновку, що є лише два шляхи, що виводять з неї. Один – це саморуйнування людства, інший же стає можливим лише за однієї умови: «з попелу великої втоми повстане фенікс нової життєвості та одухотвореності», якщо боротися проти кризи з тією відвагою, котра не жахається навіть безкінечної боротьби [4, 126].

Френсіс Фукуяма і Джон Нейсбіт в своїх роботах теж розглядають кризу людства як з песимістичним, так і з оптимістичним прогнозом, віддаючи перевагу соціально-політичним, програмно-організаційним, системно-управлінським, інженерно-конструкторським аспектам її виникнення і виходу з неї. Культурологічний і естетичний, освітній аспекти даної проблеми також широко висвітлені в літературі. Серед найвідоміших зарубіжних авторів цього напрямку розробки теми назвемо Джорджа Франкла, що розглядає трагедію людяності, розпад особистості, культурну регресію, дезінтеграцію і деструкцію, навіть параною людського життя.

Серед відомих західних філософів і соціологів треба окремо відзначити Теодора Адорно, який, критикуючи культуру і раціональність, технократичні тенденції ХХ ст. вперше звернувся до деструктивного значення терміну «негативна діалектика» та вважав книгу «Негативна діалектика» своєю головною працею. Опозиційність його роздумів про «історію після Освенцима», яка «засудила до образ і кепкувань конструкцію смислу іманентності» [1, 322], про саморуйнацію суспільства, катастрофу суспільної природи, котра готує настання реального пекла, практичного зла, приводить до висновку, що смерть ніколи ще не лякала і не жахала до такої міри, як після її звернення апаратом управління. Механізація процесу убивання, смерть, перетворена на масове вбивство, втрачає іманентний зв'язок із життям як момент, згідно життєвому процесу. Адорно задається питанням: Чи можна після Освенцима жити далі? Жити тим, кого пощадили? Постає хибне, неістинне, примарне життя – винне життя. На його думку, «якщо негативна діалектика вимагає саморефлексії мислення, то з цього очевидно випливає, що мислення, для того, щоб бути істинним, сьогодні зобов'язано всякий раз мислити в антитезі самому собі» [1, 325]. Адорно хоче звільнити діалектику від платонівського бачення її як способу конструювання негативного за допомогою мислення заперечення. Адорно береться за критику діалектики в її абстракції, оскільки для нього є даністю «розрив між предметно-практичною діяльністю і негативною діалектикою», здолати його він намагається критичною саморефлексією діалектики в її ретроспекції. Адже, відрікаючись від реальності, філософія калічить і руйнує себе, крах спроб змінити світ перетворюють філософію на безсилля розуму, критикувати себе – стає її долею.

Таким чином, дана проблема досить інтенсивно розроблялась зарубіжними мислителями в різноманітних напрямках, варто лише зауважити, що не так багато з них прагнуть

з'ясувати сутність кризи основи людського буття, і зробити це у зв'язку з діалектикою її розвитку.

У вітчизняній літературі більш представлені як філософські дослідження самої кризи, її суті, так і роботи, що звертаються до теми зв'язку діалектики з кризою, трансформації діалектики в стані кризи. Так, Босенко В.О. в розкритті всезагальної теорії розвитку підкреслює, що основним положенням діалектики є абсолютна революційна зміна. Але саме це положення і може претендувати на роль всезагального абсолютного і навіть «незмінного» принципу всезагальної зміни, котре у такому вигляді не суперечить дійсності, бо в основі його лежить *заперечення* абсолютності, незмінності [3, 17]. Він застерігає як від зовнішньої діалектики, так і від її містифікації та профанації, від тих формальних фальсифікатів діалектики, які виникають внаслідок підведення дійсності під абстрактно-загальні принципи, і тоді, коли всі просто згідні з принципом розвитку, і в тому разі, коли відображення береться за відображуваний об'єкт, або коли мислення береться натуралістично як щось дане і наперед протиставлене буттю, природі, тощо.

В своїх розробках проблем трансцендентальної естетики О.В.Босенко ставить питання про буття і вмирання безсмертних почуттів, війну прекрасного проти Краси, виродження філософії, тотальне розкладання мистецтва, повстання проти свободи. На його погляд, діалектика в світі тотального споживання, як і будь-яка свобода, стає абстрактним запереченням. Коли розірваний на шматки час розповзається в контр-русі звиття, тоді в сліпоті філософії здорового глузду «навіть діалектика безсила, оскільки виявляє деспотичний догматизм» [4, 15]. Новомодні течії третирування діалектики, регресивне згортання мислення, що одержиме руховим неістовством, яке знімається незліченними імітаціями мислення або симуляціями дій, – ось що так властиво для сучасної філософії. Кожна «нова» доктрина одразу призначена до швидкого споживання, що не потребує розумових зусиль. Філософські концепції застарівають, перш ніж встигають будь-що висказати, неначе дух знаходиться в остаточному маразмі [2, 16].

В дослідженні логічних основ сучасної дезінтеграції культури М.О.Шкепу виводить нові грані перетворених форм і їх сучасних трансценденцій в просторі взаємоопосередкувань протиріч культури. Принциповим в її позиції є наступне положення: вихід теорії за межі класики є практичною дією, тому що він являє собою взаємоперетворення діалектики на практику, а практики – на практику діалектики. А збереження матеріально-практичної основи,

в котрій криза науки і самої людини прирікає феноменологію духу на зворотний процес, не може не зумовити негативне перетворення – коли буття вже може відбутися лише як неістинне і безглузде, а тому – самовинищується. Таким чином, постмодернізм як ірраціоналізм сучасності проголошує настання епохи загального божевілля здорового глузду та історії [6, 11]. При цьому особистість визнається автором конструктивною лише в ствердженні своєї універсальної творчої природи, але у негативних реаліях конструкції (= творчості) не буває.

В даній статті розглядається ленінський спосіб з'ясування суті та значення кризи, що виникла в ході наукової революції в фізиці на початку ХХ ст., з метою виявити негативні трансформації діалектики та їх роль у виникненні кризи та її подоланні.

В круті злами епох, на різких поворотах історії, при неочікуваних і несподіваних змінах умов життя як суспільств, так і окремих людей, рух постає як доба розкладу і переоцінки всіх цінностей, здрібнення простору і спотворення часу. Важко не впасти у відчай, не відчутти приреченість, не втратити курс, зберегти цілковите самовладання і утриматися на висоті такого вигину. Глибокий розпад, розбрід і хитання спіткають тих, хто не повертається до основи, не береться до нової роботи над «старими» основними проблемами, не відчуває нової пристрасності до «старої» теорії, до абетки, до навчання від початку. Але саме в такі часи потрібна нова підготовка для твердшого, впевненішого, послідовного, витриманого руху, що виводить з кризи і відкриває другий подих і життєвий простір оновленню основи, її становленню. Адже саме внутрішньою кризою є той розпад, відкидання основ, який в наш час охоче приймають за свободу. Переоцінка всіх цінностей, уцінка і знецінення торкаються тепер не просто всіх сфер людського життя – це тотальна ревізія, «роз'їдання» самої основи можливості дійсно людського буття. І не «рішуча відсіч цьому розпаду, рішуча і вперта боротьба за основи» (В. Ленін) ставиться до порядку денного, а чи то «пісемізм в душі філософії трупного черв'яка якогось Еміля Чорана (Сьорана, Сіорана), що в усьому бачить лише лайно і насолоджується видовищем», чи то «туга за втраченою можливістю дійсно людського буття» [2, 15].

Цікаво, що найсерйозніша внутрішня криза не обминула навіть таке революційне вчення як марксизм в його історії. І він не уникнув впливу пануючої хазяйської ідеології та казенної філософії, на матеріалізмі теж позначались різні відтінки ідеалістичної моди. В ХХ ст. марксизм теж укладала в русло «помірності та акуратності», лишали марксистською лише

оболонку, фразеологію. Але справа в тім, що від питань, що піднімаються в такі круті, переломні епохи, про які йде мова, неможливо відмахнутися або відбутися від них фразою. Немає нічого шкідливішого, безпринципнішого, ніж спроби зробити це, вважав В.Ленін. На його думку, усвідомлення кризи, її глибини, необхідність і форми боротьби з нею суттєво пов'язані з методами відстоювання теоретичних основ матеріалізму і тих його положень, які з різних боків спотворюються в даний час. І в ленінських критичних нотатках про одну реакційну філософію, століття написання яких виповнюється у 2008 р. [5], міститься результат такої роботи. Дещо з нього доцільно взяти для розкриття теми даної статті.

Так, криза фізики на початку ХХ ст. полягала, за визначенням Леніна, в ломці старих законів і основних принципів даної науки, у відкиданні об'єктивної реальності поза свідомістю, тобто в заміні матеріалізма ідеалізмом і агностицизмом. Створююче кризу основне і типове утруднення щодо багатьох часткових питань знайшло свій вираз у формулі «матерія зникла» або «атом дематеріалізується», якою вчені описували новітні відкриття фізики. Суть кризи становила зміна: матеріалістична теорія пізнання, що стихійно приймалася колишньою фізикою, змінилася ідеалістичною і агностичною, чим скористався фідеїзм всупереч бажанню ідеалістів і агностиків. Ця зміна відбулася як звих. Нова фізика звихнулася в ідеалізм, підкреслюється в роботі, і звихнулася вона головним чином на діалектиці.

Через незнання діалектики мінливості та стійкості, відносного а абсолютного в русі фізики заперечували незмінність відомих дотепер елементів і властивостей матерії та скочувались через те до заперечення будь-якої стійкості, сталого взагалі, – до заперечення матерії як об'єктивної реальності фізичного світу. Заперечуючи абсолютний характер основних законів, вони котяться далі до заперечення всякої об'єктивної закономірності в природі. Закони природи об'являються простою умовністю, логічною необхідністю, тощо.

Разом із цим наука і практика суб'єктивізуються. Втрата наукою і практикою своєї об'єктивної цінності означає крах науки і технократичність практики. Наука розглядається тепер як технічно корисна, утилітарна, але втрачає при цьому значення пізнання, знання, свою освітню і виховну роль. Наука дає практичні рецепти, а не дійсне знання об'єктивного світу. Не потрібно ставити питання про те, чи може наука пізнати природу, досить відповідності науки з механізмами, створеними людьми. Ось коріння ірраціоналізму в епоху кризи. Практика ж може тлумачитися і в об'єктивному, і в суб'єктивному значенні – як критерій

для науки і промисловості, – заперечується лише те, що критерій практики доводить об'єктивність істини.

Боротьба з однобічністю, «механістичністю» матеріалізму метафізичного (не в позитивістському розумінні, а в тому значенні слова, яке надавав йому Енгельс – антидіалектичного) в такий спосіб призводить до сповзання, скочування, «звиху». А саме: наполягання на приблизному, відносному характері наших знань обертається запереченням незалежного від пізнання об'єкта, що відносно відображається цим пізнанням.

Все це – плоди незнання та ігнорування діалектики, незнайомства з нею і зневаги до неї, підсумовує Ленін. Адже, з точки зору матеріалістичної діалектики, незмінно одне: це – відображення людською свідомістю (коли вона існує) зовнішнього світу, що незалежно від неї існує і розвивається. І це ж відображення є мінливим, бо йдеться не про ту «незмінність», котрою є «абсолютна субстанція» або «абсолютна сутність». Ігнорування цієї основи філософського матеріалізму – безумовного категоричного визнання існування поза свідомістю людини об'єктивної реальності, ігнорування відмінності матеріалізму метафізичного від діалектичного матеріалізму, – зіштовхує теорію пізнання, науку до релятивізму, до релятивістського агностицизму та ідеалізму, не дає осмислити незмінність в мінливості відображення.

У цьому пункті зосереджений дуже важливий момент, в якому міститься небезпека ковзання, вивиху, заносу на крутому віражі чи повороті розвитку. А саме: виявлення помилковості, обмеженості, однобічності веде до того, що відходять від антидіалектичного матеріалізму, але приходять не до матеріалістичної діалектики, а до релятивізму і суб'єктивізму, хоча водночас цей момент протиставлення старому обмеженому матеріалізму може бути вихідним пунктом проведення послідовнішого філософського матеріалізму.

Такого типу «переоцінка цінності» науки і практики дає підстави для визнання суб'єктивної істини, що отримується іншими засобами – відновлюється в правах суб'єктивність відчуттів, містичність почуттів, ірраціональність інтуїції, таємничість осягнення реальності. Антиінтелектуалістський рух кінця ХІХ ст. скористався цим і загострив кризову ситуацію.

Отже, кризу розвитку наукового знання Ленін розкриває як ухилення, відступ від прямого, рішучого визнання об'єктивної цінності фізичної теорії. «Хитання думки» у питанні про об'єктивність фізики – суть модного «фізичного ідеалізму». Причина цього хитання, і головніша, – принцип релятивізму в період ломки старих теорій при незнайомстві з діалектикою,

що безумовно веде до ідеалізму. Цю проблему співвідношення релятивізму і діалектики Ленін виділяє як найважливішу при поясненні теоретичних пригод фізики. Нова фізика, на його думку, звихнулася на релятивізмі, і без діалектики матеріалізму вона неминуче приходить до філософського ідеалізму [5, 332]. Доказ відносності наших знань прирікає фізиків при даних обставинах на коливання між ідеалізмом і діалектичним матеріалізмом. Біда в тому, що дверей, відчинених діалектичним матеріалізмом, фізики не бачать, не вміючи дати правильного формулювання релятивізму, від якого вони котяться до ідеалізму. В цьому проявляється невміння прямо і одразу піднятися від метафізичного до діалектичного матеріалізму, до методу і філософії якого фізика таки йде, хоч не свідомо, а стихійно, без бачення своєї мети, навпомацки, іноді зигзагами, хитаючись, а іноді – задкує спиною.

Ідеалістична філософія захопилася за хитання фізиків, реакційні філософи з фідеїстичними висновками підхопили одразу теорію однієї з фізичних шкіл. Але не для всіх філософів так звана енергетика послужила приводом для втечі від матеріалізму до ідеалізму. Інші прагнули не підхоплювати філософських помилок нової фізики, її уклону в сторону ідеалізму, а виправити ці помилки, довести незаконність і неправомірність ідеалістичних висновків з відкриттів нової фізики. Уклін в сторону реакційної філософії, виявлений у одній з шкіл природознавців, вони кваліфікували як тимчасовий зигзаг, минулий хворобливий період в історії науки, хворобу зростання, викликану більш за все крутою ломкою старих понять і засад.

Яскраву, вірну і ясну постановку питання про філософську, гносеологічну основу кризи в фізиці Ленін знайшов у прямого і відкритого ідеаліста, спірітуаліста – рішучого борця з матеріалізмом – Джемса Уорда, який отримав лєнінську похвалу як відвертий і послідовний філософ, який ловить слабкі місця «стихійного», природничо-історичного матеріалізму, наприклад, невміння з'ясувати співвідношення віносною і абсолютною істини. Висновок Уорда про те, що немає нічого визначеного, окрім руху, Ленін оцінює як відрив руху від матерії, і кваліфікує автора як рішучого борця з матерією. При цьому Ленін робить дуже цінне для розвитку теми даної статті зауваження: «Рух тіл перетворюється в природі на рух того, що не є тіло з постійною масою, на рух того, що є невідомий заряд невідомої електрики в невідомому ефірі, – ця діалектика матеріальних перетворень, зроблених в лабораторії і на заводі, слугує в очах ідеаліста (як і в очах широкої публіки, як і в очах махістів) підтвердженням не матеріалістичної діалектики, а доводом

проти матеріалізму» [5, 302]. Звернемо увагу – діалектика матеріальних перетворень слугує доводом проти матеріалізму, а не підтвердженням матеріалістичної діалектики. Те, що завжди було опорою діалектичного матеріалізму – мінливість всіх форм руху матерії, – служить зняттям, оберненим проти нього. Скориставшись цим, Дж. Уорд приводить нас до нігілізму: всі зміни суть рухи, бо рухи суть єдині зміни, котрі ми можемо пізнавати, а те, що рухається, щоб бути пізнаним нами, знову-таки має бути рухом. Рух пізнання, прогрес знання і науки, в даному разі фізики, визнається Уордом як наймогутніший засіб боротьби проти визнання матерії та руху останньою субстанцією – за визнання їх найабстрактнішим символом для суми існування [5, 303].

Отже, деякі течії у новій фізиці використовуються філософським ідеалізмом, який трактує нові підсумки науки на свій лад. Вони схильні та погоджуються розглядати свої гіпотези, ідеї, теорії в дусі концептуалізму – лише як зручні фікції, технічні позначки для практики, системи символів, допоміжні конструкції і узагальнені схеми наукової фантазії, уяви. «Штатній філософії» (Т. Адорно) більше нема чого бажати: «Ми віддаємо вам науку, панове природознавці, віддайте нам гносеологію, філософію, – така умова співжиття теологів і професорів в «передових» капіталістичних країнах» [5, 302]. Таким чином, серйозний філософський поворот геть від природничо-історичного матеріалізму зривається на слідування фізиків новій ідеалістичній моді. Йдучи за модою і відступаючи від матеріалістичної теорії пізнання, фізичний ідеалізм оступається в фідеїзм. «Школка служить кому треба, школкою користуються, як треба» [5, 370].

Цю ж ситуацію окреслив Ф. Енгельс, на думку якого навіть до 1830 р. науковці більше або менше обходилися за допомогою старої метафізики, бо дійсна наука не виходила ще за межі механіки, земної і космічної. Але розвиток науки поклав край будь-якій нерухомості категорій. Вже вища математика часто виставляє положення, що здаються представникові нижчої математики просто нісенітницею. Тут затверділі категорії плавляться, бо математика вступає в таку область дослідження, де навіть прості математичні відношення приймають цілковито діалектичний вигляд і змушують математиків стихійно і проти їх волі стати діалектиками. Щоб розв'язати виниклі протиріччя і примирити між собою вищу і нижчу математику, з'ясувати собі, що те, що в них вийшло у вигляді безперечного результату, не є чистою нісенітницею, – і взагалі, щоб раціонально пояснити вихідний пункт, метод і результати математики безкінечного, математики удаються

до таких вивертів, хитрощів і вимушених прийомів, які теж породжують кризу математики.

Звільнена від містицизму діалектика стає абсолютною необхідністю для науки, що покинула ту область, де достатні були нерухомі категорії, які являли собою наче б то нижчу математику логіки, її застосування в умовах домашнього ужитку. Але неусвідомлений, сліпий рух необхідного прогресу науки примусово змушує вчених стихійно і проти їх волі ставати діалектиками. При цьому і виникають всілякі ухили від цього шляху, який стає зигзагоподібним. Глибокий розпад, розбрід і хитання спіткають тих, хто не освоєв діалектичну форму узагальнення розвитку, і в ломці основи втрачає орієнтири, загострює і поглиблює її кризу. Філософія мстить за себе заднім числом за те,

що знання покинуло її, – так узагальнює цю ситуацію Енгельс [7, 520].

Отже, реакційні наміри породжуються самим прогресом науки [5, 329], а уміння відсікати реакційну тенденцію, проводити послідовну моністичну лінію по всіх ключових питаннях, забезпечуючи становлення основи в її радикальній зміні, потребує свідомого освоєння і втручання в стихійний процес розвитку, цілеспрямованого. В кризі важливо відрізнити те живе, що народжується в ній, від тих мертвих уламків і брухту, потлочі, що неодмінно загромаджують вихід на новий рівень і веде до вивихів і регресії. Ще одне невідкладне питання потребує ґрунтовної відповіді: рішуча відсіч розпаду, рішуча і вперта боротьба за основи – чи є кому братися до цієї справи?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Адорно Т.В.* Негативная диалектика. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.
2. *Босенко А.В.* Время страстей человеческих: Напрасная книга / Институт проблем современного искусства Академии искусств Украины. – Киев: ИД А+С, 2005. – 352 с.
3. *Босенко В.А.* Всеобщая теория развития. – Киев: ИД А+С, 2001. – 470 с.
4. *Гуссерль Э.* Кризис европейского человечества // Гуссерль Э. Философия как строгая наука. – Новочеркасск: Агентство САГУНА, 1994. – С. 103-126.
5. *Ленин В.И.* Материализм и эмпириокритицизм. Критические заметки об одной реакционной философии. – М.: Политиздат, 1986. – 478 с.
6. *Шкепу М.А.* Феноменология истории в трансформациях культуры. – К.: Книжное изд-во НАУ, 2005. – 360 с.
7. *Энгельс Ф.* Диалектика природы // К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения. – Т. 20. – С. 343-627.

Стаття надійшла до редакції 21. 11.2008 р.

